

ЕТИЧНІ ТА МОРАЛЬНІ ВИМІРИ І ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

С.І.Сидоренко

*доктор фізико-математичних наук, професор,
координатор кафедри ЮНЕСКО*

*"Вища технічна освіта, прикладний системний аналіз та інформатика"
при Національному технічному університеті України
"Київський політехнічний інститут",
проректор з міжнародних зв'язків
Національного технічного університету України
"Київський політехнічний інститут"*

У статті розглядаються можливості міжнародних зв'язків вищої школи України, зважаючи на процеси євроінтеграції. Аналізуються завдання та потреби вищих закладів освіти у визначенні та розумінні етичних та моральних аспектів у викладанні та дослідницькій діяльності.

Ключові слова: євроінтеграція, міжнародна діяльність, освітньо-наукова сфера України, Болонський процес.

У даній публікації ми хотіли б привернути увагу до тієї важливої ролі, яку в модернізації системи освіти України (зокрема, – вищої) відіграють процеси інтеграції до європейського, міжнародного освітнього простору, а також до пов'язаних із цим психологічних проблем. Актуальність і практична важливість аналізу процесів міжнародної інтеграції обумовили включення в 2002 р. Академією педагогічних наук до основних напрямів досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні такої проблеми, як "Міжнародні зв'язки закладів вищої освіти України".

Дійсно, сьогодні міжнародні зв'язки визначають авторитет закладу освіти в світі. Активне входження вищої школи України до міжнародного простору визнається сьогодні важливою складовою модернізації освіти у контексті інноваційної моделі розвитку економіки [2; 34; 35; 23].

Міжнародну діяльність у вищій школі підтримано і на законодавчому рівні. Законами України "Про освіту", "Про наукову і науково-технічну діяльність", "Про вищу освіту" зовнішні зв'язки віднесено до основних напрямів діяльності вищого закладу освіти, а також закріплюються нові – нетипові для минулого – права самостійної діяльності в цій галузі. Це закладає для освітньо-наукової сфери можливості модернізації через нові механізми – механізми міжнародної інтеграції [25].

Сьогодні перед освітньо-науковою сферою Європи стоїть завдання прокласти шлях до найрозвиненішого суспільства, заснованого на знаннях. Цей шлях пролягає через певні трансформаційні процеси: це і формування єдиного європейського науково-дослідницького простору як складової інтегрованої конкурентоспроможної європейської економіки,

заснованої на знаннях [4; 8; 13;26]; і створення міцної всеєвропейської співдружності університетів – об'єднання для міжнародної взаємодії з іншими (неєвропейськими) мегаекономіками [11; 17].

Міжнародно-інтегруючим чинником модернізації освіти виступає також розбудова інформаційного суспільства, набуття сучасними університетами ознак міжнародних освітньо-науково-інформаційних комплексів [10; 33].

Включаючись до процесів євроінтеграції, освітньо-наукова сфера України буде трансформуватися відповідно до моделей, в яких міжнародна діяльність стає природним компонентом всіх інших видів діяльності університетів: навчально-методичної, наукової, виховної, соціальної, організаційної.

Механізми міжнародної інтеграції реалізуються і в рамках Болонського процесу [15; 22; 27; 36; 37], однією з рушійних сил якого виступає ЮНЕСКО – Європейський центр вищої освіти UNESCO-CEPES [30].

Вищі заклади освіти та науково-дослідні установи сьогодні відіграють головну роль у розвитку суспільства, економіки та культури на всіх рівнях – світовому, регіональному, національному та місцевому. У новоствореному суспільстві знань університети не просто відповідають за створення та зберігання фундаментальних знань і освіти, вони також задіяні у їх передачі, розповсюдженні та застосуванні. В той же час університети сьогодні не лише формують майбутню професійну, технічну та соціальну еліту, а й займаються масовою

освітою студентів. Вони стали складними широкомасштабними організаціями, управління якими не може більше здійснюватись відповідно до старих академічних та колегіальних норм.

Такі глибокі зрушення у призначенні та структурі вищої освіти та сфери досліджень підняли багато питань щодо традиційної "концепції університету" і підштовхнули їх подальше реформування. Нові університети та інші види вищих навчальних закладів створюються з небаченою раніше швидкістю – і навіть найбільш традиційні з них вже скористалися новими багатообіцяючими можливостями. Кількість їх пайщиків також зростає, і сьогодні університети опинилися в центрі величезної та невпинно зростаючої мережі установ, які створюють, розповсюджують та застосовують здобуті знання. Отже, постає необхідність встановити рівновагу між університетом як суспільною установою та університетом як підприємством. Проте "економічний" аспект діяльності університетів – це лише одна сторона реформи, друга ж, не менш важлива, що стоїть на порядку денному для багатьох європейських народів, – це Болонський процес, який веде шляхом глибоких змін у структурі (а в майбутньому – і в культурі) європейської вищої освіти.

Ці зміни мають величезне значення для дискусії з приводу етичних та моральних цінностей вищої освіти, які часто розглядаються та переглядаються з точки зору традиційної концепції університету. Сама ж концепція сьогодні уточнюється та видозмінюється, адже університет набуває нового призначення та бере на себе нові зобов'язання. У XXI ст. Нам, як ніколи раніше, потрібно розглянути ці нові етичні та моральні зобов'язання, повністю усвідомлюючи наслідки радикального та швидкого розширення ролі, яку відіграють університети у суспільстві знань.

Протягом усього часу існування університети розглядалися як такі, що не лише несуть певну відповідальність за освіту та наукову діяльність, але й сприяють розвитку етичних та моральних цінностей в суспільстві. В минулому столітті вони були ініціаторами, партнерами, місцем розгортання найважливіших дебатів, що визначали етичні аспекти таких суспільних сфер, як громадянські права, расова дискримінація та рівність можливостей, гендерні проблеми, моральні аспекти науки тощо.

Глибокі трансформації, що характеризують останнє десятиліття XX ст., разом із специфічними аспектами та складністю їх перебігу у країнах Центральної та Східної Європи додали нових перспектив етичним та

моральним вимірам вищої освіти та науки. Це торкнулось не тільки Європи, але і й інших країн світу.

Так, на 32-й Генеральній конференції UNESCO (листопад 2003 р.) було окреслено теперішні та майбутні ризики в разі нехтування етичними та моральними аспектами наукової роботи. Багато визначних досягнень у природничих науках за останні роки відкривають значні перспективи. Стало можливим запобігти чи навіть вилікувати спадкоємні хвороби та старіння. Започатковано технології, завдяки яким зараз можливо трансплантувати органи і зберегти життя людини, контролювати народжуваність, боротися з безплідністю. Ці наукові здобутки не лише покращують наше здоров'я. Вони змінили наші погляди на життя та смерть. Завдяки ним ми ставимо нові етичні питання щодо того, що дає гуманізм суспільству: наші цінності, наші права, наші обов'язки та наші цілі.

Минуле століття наводить жахливий приклад зловживання наукою. Генетика, роботи Дарвіна та відкриття Менделя використовувалися з корисною метою політиками, ідеологами та корупціонерами від науки з метою ствердження теорій расизму, насильства та геноциду.

У наш час ми зіткнулися з новими загрозами та зловживаннями: евгенікою, дискримінацією на ґрунті генетичної спадковості, продажем гамет через мережу Інтернет, послугами сурогатного материнства, торгівлею людськими органами, появою клінік, що займаються етаназією, медичними експериментами, що суперечать людській гідності. На теперішній час вони представляють справжню загрозу, що супроводжується низькою мораллю, жадібністю чи навіть божевіллям.

З урахуванням такої "реконфігурації" глобальної реальності, особлива роль у визначенні найважливіших та ключових цінностей сучасного демократичного суспільства належить університетам та іншим видам вищих закладів освіти та академічних організацій. До таких цінностей відносяться: свобода слова та об'єднань, рівність можливостей, солідарність, відповідальність перед організаторами спільної справи, правосуддя. Члени академічної спільноти вдаються до дій, направлених на визначення, розробку, впровадження та оцінювання політики, спрямованої на розповсюдження цих цінностей у суспільстві.

Водночас, в останні часи, в аспекті появи "Суспільства Знать", формується переконання, що вищим навчальним закладам та дослідним організаціям належать більш впливові функції у визначенні економічного та соціального життя. Отже, моральні та етичні обов'язки університетів та інших вищих закладів освіти мають проявлятися і через їх діяльність як діючої складової економічної сфери, і через їх традиційні функції як спільноти науковців, дослідників та студентів. Будучи середовищем та провідником людських цінностей та виконуючи просвітницькі функції, усі ці заклади і організації мають можливість посилити свою особливу роль у суспільстві.

Але сьогодні ми є свідками зсуву парадигми в організації та функціонуванні системи вищої освіти. В той час, як більшість дебатів стосовно вищої освіти зосереджуються на таких питаннях, як структура закладів та управління ними, надлишок студентів, гарантії якості знань, маркетингова та продаж освітніх послуг тощо, освітні (академічні) цінності залишаються осторонь, а основні принципи того, "що прийнятно, а що неприйнятно", відійшли в сторону. Ризик розмиття глибинних освітніх цінностей не є лише "академічною розмовою", оскільки не звертання уваги до обману, непотизму та корупції в освітніх справах та управлінні може призвести до підривання статусу та ролі вищої освіти у демократичному суспільстві.

До програм навчання поки не входить поінформованість студентів про зміни цінностей та про відповідальність вищої освіти за економічне та соціальне життя. Тому, варто прислухатися до заклику Петера Друкера (теоретика суспільства знань): нашому світові "потрібен інший ідеал освіченої людини, ніж той, за який борються гуманісти."

Для виконання цих завдань необхідно дотримуватися рівноваги між "кваліфікаціями", які мають бути надані студентам, та "якістю", яку вони мають отримати з тим, щоб розвивати свою освітню та професійну відповідальність, свою особистість як вільного та рівного громадянина у демократичному суспільстві.

Якими б важливими університети не були для економіки матеріальних цінностей, їх не можна розглядати лише як "виробників" науки, техніки та технічних спеціалістів у всесвітній економіці знань. Вони мають ключові інтелектуальні та культурні обов'язки, цінність яких найповніше розкривається саме у суспільстві знань.

Отож, університети не можна розглядати поза площиною оцінних суджень. Цінності та етичні норми, які вони сповідають, матимуть вирішальний вплив не лише на культурний та політичний розвиток їх науковців, студентів і

персоналу, але і допоможуть сформувати моральні засади суспільства в цілому. Тому вони мають прийняти чітку позицію та всіляко сприяти поширенню найвищих моральних та етичних цінностей.

Проте сповідувати високі етичні норми лише на словах недостатньо. Необхідно, щоб їх поважали та впроваджували у життя в усіх аспектах діяльності установ – не лише через освітні та науково-дослідницькі програми. Ці принципи мають лежати в основі внутрішнього управління та відносин з партнерами.

На сьогодні необхідно, щоб університети, заклади вищої освіти та дослідницькі організації разом із науковими асоціаціями та навчальними закладами займали активні позиції та починали формулювати відповідні політичні принципи (курси), порядок проведення заходів, положення для спрямування етичних аспектів у свою діяльність.

Важливим у цьому аспекті є: проаналізувати завдання, потреби та тенденції університетів, інших вищих навчальних закладів, дослідницьких інститутів з етичних та моральних проблем, з якими зустрічаються у своїй діяльності; сприяти зростанню обізнаності цілих груп та окремих індивідів з питань етики викладання, дослідницької діяльності, послуг та управління вищими навчальними закладами і дослідницькими інститутами; дати поштовх дискусіям з етичних та моральних аспектів; визначити основні принципи/ознаки заходів, що сприятимуть розумінню етичних та моральних аспектів по відношенню до гуманітарних та природничих наук, наук про живе, бізнесу та економіки, інженерних та прикладних наук.

Задля досягнення зазначених вище цінностей та принципів, необхідно вжити відповідних ефективних заходів для:

- встановлення рівноваги між соціальним аспектом вищої освіти та її комерціалізацією, в той же час зберігаючи основні цінності академічного духу;
- поширення такої системи управління вищих закладів освіти, яка б відстоювала цінності колегіальної моделі управління та прийняття рішень;
- гарантування того, що вищі заклади освіти та науково-дослідні установи діють відповідно до принципів академічної чесності та подібних нових курсів і процедур, що постійно впроваджуються і уточнюються;
- розроблення та запровадження

національних та міжнародних кодексів етичних норм та правил, що регулюватимуть відносини у сфері наукових досліджень у межах окремих дисциплін та на міждисциплінарному рівні;

- сприяння міжнародній співпраці, спрямованій на визначення та запровадження цінностей, принципів та етичних норм вищої освіти та наукових досліджень у європейському регіоні та світі в цілому.

Зважаючи на наведене вище сказане, Європейський центр вищої освіти UNESCO-CEPES [30] організував Міжнародну конференцію з етичних та моральних вимірів вищої освіти та науки, 2-5 вересня 2004 року, Бухарест [16].

Конференція прийняла низку рекомендацій – Бухарестську Декларацію [6], – спрямовану на підтримку проведення заходів, що ведуть до ширшого прийняття та розуміння етичних та моральних аспектів у вищій освіті та науці (з окремими рекомендаціями для Європейського регіону).

Для того, щоб вищі заклади освіти досягли високого рівня етичних норм та принципів, який би відповідав знаменитому духові наукової громади, учасники Міжнародної конференції закликали всіх відповідальних осіб, науковців, дослідників, керівників та студентів робити все можливе, щоб у своїх наукових пошуках дотримуватися наступних цінностей та принципів.

1. Автономія університетів та їх відповідальність перед суспільством.

- Будь-який вищий навчальний заклад має активно та повсякчас пропагувати, використовуючи формулювання власних завдань, статутні документи та кодекс поведінки, такі цінності, норми, вчинки, переконання та припущення, завдяки яким в установі пануватиме атмосфера, заснована на принципах навчання протягом життя, поглиблення знань, покращення якості, демократичності та рівності прав.

- Автономія вищих навчальних закладів, будучи надзвичайно важливою для ефективного виконання їх історичних завдань та розв'язання нових проблем, у жодному випадку не може бути приводом для невиконання своїх обов'язків стосовно сприянню розвитку суспільства та діяльності на його користь.

- Важко підтримувати високі академічні цінності та етичні норми за відсутності належного державного фінансування вищої освіти. Не лише через надмірну залежність від приватного фінансування, що поступово послаблює концепцію університету як суспільно

корисної організації, але і тому, що установам важко дотримуватись високих норм поведінки (наприклад, проблеми однакового ставлення до всіх студентів, незалежно від їх матеріального статусу, або відкритої публікації результатів досліджень).

2. Принципи та стандарти академічної чесності.

- Принципи та стандарти академічної чесності забезпечують основу отримання знань, якісної освіти та навчання студентів як відповідальних громадян та професіоналів своєї справи. Академічна громадськість зобов'язана сприяти поширенню академічної чесності та боротися за її впровадження в повсякденне життя установ.

- Головними цінностями чесної академічної громади є власне чесність, довіра, справедливість, повага, відповідальність та підзвітність. Викладені вище цінності важливі не лише самі по собі, від них залежить ефективність освіти та якість науково-дослідної роботи.

- Чесність починається з кожної окремої людини та поширюється на всю академічну громаду, унеможливаючи таким чином будь-яке шахрайство, обман, брехню, крадіжку та інші види безчесної поведінки, що негативно впливають на якість отриманих наукових ступенів.

- Взаємна довіра між усіма членами громади – наріжний камінь робочої атмосфери, що сприяє вільному обміну думками, винахідливості та розвитку особистості.

- Справедливість у викладанні, оцінюванні студентів, дослідженнях, просуванні по службі та будь-якій діяльності, пов'язаній з присвоєнням наукових ступенів, має базуватися на законних, чітких, неупереджених, передбачуваних, послідовних та об'єктивних критеріях.

- Вільний обмін думками та свобода вираження базуються на взаємній повазі між усіма членами академічної громади, незалежно від їх місця в ієрархії освітньої та дослідницької діяльності. Без такого обміну втрачається академічна та наукова винахідливість.

- Обов'язки мають розподілятися між усіма членами академічної громади, враховуючи таким чином принципи підзвітності та неприховування невдач.

3. Демократичні та етичні засади у керівництві та управлінні.

- Необхідно досягти більш результативного та ефективного функціонування керівних органів вищих

навчальних закладів, робота яких має відповідати їх розширенню та складностям, пов'язаним з виникненням нових завдань та зобов'язань. Проте з точки зору підприємницької та комерційної діяльності вищі заклади освіти, керівництво має забезпечити не лише ефективну роботу таких структур, але і дотримання норм закону та головних академічних і етичних принципів. Науковці, викладачі, студенти та персонал вищого закладу освіти мають стежити, щоб комерційна діяльність та збільшення доходів не мало негативних наслідків для якості результатів навчання і досліджень, а також інтелектуального рівня вищих закладів освіти.

- При реформуванні керівних та управлінських структур вищих закладів освіти необхідно віднайти рівновагу між потребою заохочувати ефективне керівництво та управління і водночас потребою залучити до прийняття рішень всіх членів академічної громади, включаючи студентів, викладачів, науковців та адміністраторів.

- Президенти, ректори, проректори та інші керівники вищих закладів освіти мають звітувати не лише про ефективність управління та успішність академічного розвитку, але і про дотримання етичних норм та принципів. Також необхідно розглянути можливість "етичних перевірок" діяльності вищих закладів освіти.

- Процес прийняття рішень у вищих закладах освіти має забезпечувати моральні зобов'язання та відповідальність тих, хто їх приймає, перед усіма пайщиками у самому вищому закладі освіти та поза ним, на яких можуть вплинути ці рішення.

4. Стандарти академічної чесності та соціальної активності в наукових дослідженнях.

- Інтелектуальна свобода та соціальна відповідальність є основними цінностями наукових досліджень, що їх потрібно поважати та розповсюджувати. Замість того, щоб конфліктувати, ці два принципи посилюють одне одного та сприяють розвитку відкритих систем створення знань та освіти, характерних для суспільства XXI ст.

- Окремі науковці, так само як і наукові колективи несуть моральну відповідальність не лише за процес дослідження (бо саме вони обирають тематику дослідження, його методи та відповідають за дотримання моральних, етичних та юридичних норм), але і мають враховувати можливі негативні наслідки розповсюдження та застосування результатів своєї діяльності.

- Будь-який кодекс поведінки у наукових дослідженнях має враховувати як етичні норми та процедури правозастосування, упереджуючи таким чином можливі прояви поверховості,

бездіяльності, лицемірства, корупції та безкарності.

- Наукові громади мають сприяти світовій співпраці та досягненню моральної та інтелектуальної солідарності, в основі якої лежать принципи культури миру та прагнення добробуту для всього людства, що досягається завдяки сталому розвитку.

Зазначені категорії не є новими для педагогічних і психологічних наук в Україні [32].

Але Бухарестська декларація не тільки заявляє ряд нових аспектів, обумовлених посиленням ролі університетів в Суспільстві Знань, протиріччями між ідеологіями університету як підприємства. Бухарестська декларація виводить проблематику етичних норм та моральних принципів для вищої освіти – на рівень державних зобов'язань країн-членів ЮНЕСКО.

І тому має бути визначена як одна з найважливіших проблем модернізації освіти в Україні.

Нові завдання вимагають постановки нових досліджень в педагогічних і психологічних науках, шліфування категоріально-поняттєвого апарату, нових акцентів в організаційно-науковій діяльності, поштовху дискусіям з етичних та моральних вимірів для вищої освіти і науки України.

Так, у зв'язку з Бухарестською декларацією, на наш погляд, було б доцільним внести відповідні корективи до "Основних напрямів досліджень з педагогічних і психологічних наук в країні", що були затверджені Академією педагогічних наук України в 2002 р., в частині "Теоретичних і прикладних проблем психології особистості та соціальної психології", "Соціально-психологічних проблем трансформаційних процесів у суспільстві та освіти", "Психології навчання та виховання в сучасних умовах", "Теоретико-методологічних та методичних проблем практичної психології", "Психології професійної освіти", "Соціалізації особистості в системі професійної освіти", "Змісту, форм і технологій вищої освіти".

Включно важливою є, на наш погляд, розробка психологічних проблем інтегрування європейської і вітчизняної освіти в контексті "неминучого" посилення спілкування "західних" та "наших" суб'єктів освіти з різним баченням історії цивілізації, релігій, економіки, світогляду національностей, менталітету тощо.

Задля досягнення цінностей та принципів Бухарестської декларації необхідно вжити ряд відповідних

ефективних заходів для: встановлення рівноваги між соціальним аспектом вищої освіти та її комерціалізацією, але зберігаючи основні цінності академічного духу; поширення такої системи управління вищих закладів освіти, яка б відстоювала цінності колегіальної моделі управління та прийняття рішень; гарантування того, що вищі заклади освіти та науково-дослідні установи діють відповідно до принципів академічної чесності та подібних нових курсів і процедур, що постійно впроваджуються і уточнюються; розроблення та запровадження національних та міжнародних кодексів етичних норм та правил, що регулюватимуть відносини у сфері досліджень; сприяння міжнародній співпраці, спрямованій на визначення та запровадження цінностей, принципів та етичних норм вищої освіти та наукових досліджень у європейському регіоні та світі в цілому.

Ці заходи також стосуються: кадрового (викладацького) складу, його професійного рівня; ролі студентства в управлінні закладом освіти; взаємовідносин між педагогами і різного рівня керівництвом (закладу, факультету, кафедри, лабораторії); особливостей нормативного регулювання освітньо-наукової системи, законів щодо розвитку і фінансування вітчизняної освіти.

Отже, потрібен масив як теоретичної дослідницької роботи, так і широкі добре скоординовані практичні дії.

Представляючи кафедру ЮНЕСКО при Київському політехнічному, зазначимо, що реалізацію принципів Бухарестської декларації важко уявити без активної діяльності нашої та інших міжнародних кафедр ЮНЕСКО, які діють в інтелектуальному просторі України [3].

Як структури ЮНЕСКО міжнародні кафедри можуть сприяти поширенню ідей Декларації та підтримувати будь-які починання, що допомагатимуть втіленню в життя її положень. Наприклад, може бути запроваджено інформування зацікавлених вчених і керівників про практичні успіхи у цій сфері, забезпечуючи таким чином інформаційний базис для подальшого обговорення набутих цінностей у європейському регіоні та водночас поширення практичного досвіду у цій сфері.

Представлені матеріали стосуються в першу чергу психолого-педагогічних проблем модернізації вищої освіти, але, на наш погляд, мають значущість для всіх ланок педагогічної науки, для визначення проблем модернізації всіх ступенів освіти України з урахуванням незворотності процесу інтеграції нашої держави до європейського, міжнародного простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Академія педагогічних наук України*. Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002. Зб-к наук. праць до 10-річчя АПН України. – Харків: ОВС, 2002. – Ч. 2. – 416 с.
2. *Байденко В.И.* Болонський процес: структурна реформа вищого образования Европы. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, Российский Новый Университет, 2002. – 128 с.
3. *Барблан А.* Европейская система высшего образования. – www.unige.ch/cre.
4. *Высшее образование в XXI веке*. Подходы и практические меры. Всемирная конференция по высшему образованию ЮНЕСКО. Париж, 5-9 октября 1998 г. – 136 с.
5. *Другий міжнародний конгрес "Розвиток інформаційного суспільства в Україні"*: М-ли конгресу. – К.: НТУУ "КПІ", 2002. – 370 с.
6. *Журавський В.С.* Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. – К.: Вид. дім "Ін юре", 2003. – 416 с.
7. *Журавський В.С., Згуровський М.З.* Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2003. – 200 с.
8. *Згуровський М.З.* Болонський процес: шляхом європейської інтеграції // *Дзеркало тижня*. – 18.10.03 р. – № 40 (465). – С. 17.
9. *Згуровський М.З.* КПІ: історія, сучасність, перспективи // *Київський політехнік*. – 4.09.03 р. – № 23 (2637). – С. 2–3.
10. *Згуровський М.З.* Розвиток системи дистанційної освіти в Україні // *Proceedings of the Meeting of IITE Focal Points in CIS Countries on UNESCO Cross-Cutting Project "Higher Education Open and Distance Learning Knowledge Base for Decision Makers", Ukraine, National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute"*. – Kyiv, October 10-12, 2002, – 167 pp.
11. *Згуровський М.З.* Суспільство знань та інформації – тенденції, виклики, перспективи. К.: "Дзеркало тижня", №19 (444), 24.05.03 р. – С. 17.

12. *Згуровський М.З.* Технічна освіта у світі, що швидко змінюється // Шляхи нашого відродження: Науково-публіцистичні нариси. – К.: Генеза, 2002. – С. 25-33.
13. *Згуровський М.З.* Шляхи нашого відродження: Науково-публіцистичні нариси. – К.: Генеза, 2002. – 176 с.
14. *Згуровський М.З., Сидоренко С.І., Холмська Г.Д.* Шляхами педагогіки комп'ютерних технологій. Перший досвід технічного університету. – К.: Наукова думка, 2003. – 286 с.
15. *Європа на шляху до інформаційного суспільства.* – К.: Державний комітет зв'язку та інформатизації України, 2000. – 176 с.
16. *Кремень В.Г.* Модернізація системи освіти як важливий чинник інноваційного розвитку держави // М-ли наук.-практ. конф. "Утвердження інноваційної моделі розвитку економіки України". – К.: НТУУ "КПІ", 2003. – С. 62-68.
17. *Кучма Л.Д.* Інноваційна стратегія українських реформ // М-ли наук.-практ. конф. "Утвердження інноваційної моделі розвитку економіки України". – К.: НТУУ "КПІ", 2003 р. – С. 10-27.
18. *Матеріали міжнародного конгресу "Інформаційне суспільство в Україні – стан, проблеми, перспективи".* Кабінет Міністрів України, Державний комітет зв'язку та інформатизації України, Державний комітет інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України, Міністерства освіти і науки України, Національна академія наук України, Національний технічний університет "Київський політехнічний інститут", за сприяння Європейської Комісії. – К., 25-27 вересня 2000 р. – 328 с.
19. *Матеріали робочої наради представників вищих навчальних закладів України "Створення інформаційної комп'ютерної мережі закладів освіти та науки України (URAN)".* Міністерство освіти України, Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут". – К., 14 жовтня 1999 р. – 66 с.
20. *Матеріали робочої наради ректорів вищих технічних навчальних закладів України "Технічна освіта у світі, що змінюється".* Національна комісія України у справах ЮНЕСКО, Міністерство освіти України, Асоціація ректорів вищих технічних навчальних закладів України, Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут", кафедра ЮНЕСКО "Вища технічна освіта, прикладний системний аналіз та інформатика" при НТУУ "КПІ". – К., 21 грудня 1999 р. – 100 с.
21. *Материалы Совещания экспертов стран СНГ, Центральной и Восточной Европы по вопросам международного сотрудничества в области применения информационных и коммуникационных технологий в образовании.* Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании (Москва), Национальный технический университет "Киевский политехнический институт", Институт прикладного системного анализа. – К., 12-13 апреля 1999 г. – 114 с.
22. *Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры.* Среднесрочная стратегия развития на 2002-2007 гг. Вклад в дело мира и человеческого развития в эпоху глобализации посредством образования, науки, культуры и коммуникации. – Париж: Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры, 2002. – 60 с.
23. *Развитие информационных технологий в образовании: Аналитический доклад.* Институт ЮНЕСКО информационных технологий в образовании (ИИТО). – М.: ИЧП "Магистр", 1997. – 60 с.
24. *Сидоренко С.І.* Болонський процес: формування європейської зони вищої освіти. Програма Третьої міжнародної науково-методичної конференції "Викладання психолого-педагогічних дисциплін у технічному університеті: методологія, досвід, перспективи". Міністерство освіти і науки України, Академія педагогічних наук, Інститут вищої освіти АПН України, Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут", Кафедра ЮНЕСКО "Вища технічна освіта, прикладний системний аналіз та інформатика" при НТУУ "КПІ". – К., 23-24 жовтня 2003 р. – С. 2.
25. *Сидоренко С.І.* Шлях до Європи Знань // Київський політехнік. – 9 жовтня 2003 р. – № 28 (2642). – С. 2.
26. *Bologna Process: Other Background documents.* Directorate General IV: Education, Culture and Heritage, Youth and Sport (Directorate of School, Out-of-School and Higher Education/Higher Education and Research Division). Steering Committee for Higher Education and Research (CD-ESR). – Strasbourg, 9-10 October, 2003. – ITEM 4.
27. *Convention on the Recognition of Qualification Concerning Higher Education in the European Region.* – Lisbon, April 11, 1997.

28. *Proceedings of International Conference of Rectors of Technical Universities of CEE and CIS Countries "Higher Technical Education at the Turn of the Centuries"*. UNESCO, European Centre for Higher Education UNESCO (CEPES), National Commission of Ukraine for UNESCO, Ministry of Education and Science of Ukraine, Association of Rectors of Technical Universities of Ukraine, UNESCO Institute for Information Technologies in Education (Moscow, Russia), UNESCO Chair "Higher Technical Education, Applied System Analysis and Informatics" (NTUU "KPI"). – Kyiv, Ukraine, May 21-23, 2001. – 190 pp.
29. *Proceedings of the 4th International Conference "Role of Universities in the Future Information Society -RUFIS-2000"*. National Technical University of Ukraine "Kiev Polytechnical Institute. – Kyiv, 2000. – 237 pp.
30. *"Realising the European Higher Education Area"*. Communiqué of the Conference of Ministers responsible for Higher Education in Berlin on 19 September 2003.
31. *Student Göteborg Declaration*. – Göteborg, Sweden, 25 March 2001.
32. *The Globalization of Higher Education*. Edited by Peter Scott. Published by The Society for Research into Higher Education & Open University Press, 1998. – 135 pp.
33. *Towards the European Higher Education Area*. – Prague, 19 May, 2001.
34. *Trends in Learning Structures in European Higher Education III*. European Commission. Directorate-General for Education and Culture. – First draft EUA Graz Convention. 29-31 May 2003. – 154 pp.
35. *Trends and issues in learning structures in higher education in Europe: executive summary*. Salamanca, 2001.
36. www.magna-charta.org; www.bologna-berlin.2003de.
37. *World guide to higher education A comparative survey of systems, degrees and qualifications*. UNESCO, 1996. – P. 572.

Стаття надійшла до редакції 22.05.2006 р.